

№7/2013

სამეცნიერო ჟურნალი

# ლოგოსი

„უგალობდით ღმერთსა... მეცნიერებით“  
(ფსალმ. 46, 6-8)

SCIENTIFIC MAGAZINE

## LOGOS

'Sing praises to God...  
With understanding'

(Psalm 47, 6-8)



სამეცნიერო ჟურნალი

# ლოგოსი

„უგალობდით ღმერთსა... მეცნიერებით“  
(ფსალმ. 46, 6-8)

SCIENTIFIC MAGAZINE

## LOGOS

'Sing praises to God...  
With understanding'

(Psalm 47, 6-8)

**რედკოლეგია:**

დავით მუსხელიშვილი (მთავარი რედაქტორი)  
არქიმანდრიტი ადამი (ახალაძე)  
დეკანოზი ჰენრიკ პაპროცკი (პოლონეთი)  
ალექსანდრო მარია ბრუნი (იტალია)  
ელდარ ბუბულაშვილი  
ალექსანდრე დაუშვილი  
დევიდ ლანკშერი (დიდი ბრიტანეთი)  
ნინო ჭავჭავაძე

თბილისი 2013  
Tbilisi

**Board of Editors:**

David Muskhelishvili (Chief Editor)  
Archimandrite Adam (Akhaldze)  
Archpriest Henryk Paprocki (Poland)  
Alessandro Maria Bruni (Italy)  
Eldar Bubulashvili  
Alexander Daushvili  
David Lankshear (UK)  
Nino Chavchavadze

II საერთაშორისო კონფერენცია „შემობრუნება სულიერებისაკენ“  
მიეძღვნა უწმიდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს  
კათოლიკოს-პატრიარქის, ილია II-ის აღსაყდრებიდან 35 და  
დაბადებიდან 80 წლის იუბილეს



საპარტოვო  
მართლმადიდებელ ეკლესიასთან არსებული  
ჰრინსტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრი  
INTERNATIONAL CENTRE FOR CHRISTIAN STUDIES  
AT THE ORTHODOX CHURCH OF GEORGIA

## საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ეპარქიები სომხეთში

გიორგი ჭეიშვილი, ისტორიის დოქტორი (საქართველო)

ქართულ-სომხურ ურთიერთობებს არაერთი ნაშრომი მიეძღვნა; მომავალშიც, ალბათ, კიდევ ბევრი დაიწერება. საუკუნოვანი კავშირების სხვადასხვა პერიპეტეების გასააზრებლად ფრიად მნიშვნელოვანია პრობლემატიკის ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა. კერძოდ, ქართულ მონარქიაში სომხური თემების სტატუსისა და როლის ან კიდევ იმ მხარეში ქართველთა მფლობელობის ხასიათის გასააზრებლად საეკლესიო გეოგრაფია მეტად პერსპექტიულია.

ცნობილია, რომ XII საუკუნის პირველ მეოთხედში პატარა ქრისტიანულმა საქართველომ მომთაბარულ ისლამურ სამყაროსთან სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლებში გაიმარჯვა — წმინდა მეფე დავით აღმაშენებლის (1089–1125 წწ.) ზეობაში არა მხოლოდ დასრულდა საქართველოს ისტორიული მიწა-წყლის გაერთიანების პროცესი, არამედ ხორცი შეესხა კავკასიის პოლიტიკური ერთობის იდეასაც. დავითის საქმე წარმატებით გააგრძელეს მისმა მემკვიდრეებმა (დემეტრე I, გიორგი III, თამარი) და XII–XIII საუკუნეთა მიჯნაზე „ნიკოფსიტ-გან დარუბანდისა საზღურამდე“ გადაჭიმულ საქართველოს სამეფოში ქრისტიანული კავკასიის უდიდესი ნაწილი გაერთიანდა.

სახელმწიფო საზღვრებთან ერთად იზრდებოდა საეკლესიო საზღვრებიც. ჩრდილოეთ სომხეთში სამი ქართული საეპისკოპოსო შეიქმნა: ვალაშკერტის, ანისისა და კარისა. ეპარქიათა საზღვრები „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხაში“ ასეა წარმოდგენილი: „ვალაშკერტელის სამწყსო: ყაღზევანს ზეითი<sup>1</sup> ვალაშ-

კერტს აქათ ხინუსი და დევბონს აქეთი. ანელის სამწყსო: სულა ზარიშტიანი და შირაკოანი და მალასბერთი. კარელის სამწყსო: სულა კარი და კოლისა და ოლთისის სამღურის გარდამოღმა გაგჩევანი და კაღზევანი“ (დოლიძე, 1970: 245). ჩამოთვლილი თემების ლოკალიზაცია ცნობილია: ისინი მოიცავდა მურად-სუს სათავეებს, არაქსის ზემო წელსა და ახურიანის ხეობას (ატლასი, 2003: 55). რუკას თუ დავაკვირდებით, დავინახავთ, რომ ქართული ეკლესიის ოურისდიქცია შემოერთებული სომხურ-ალბანური მიწების მხოლოდ ერთ ნაწილზე გავრცელდა. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ახალი ქართული ეპარქიები იმ ტერიტორიებს ფარავდა, რომლებიც ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე ბიზანტიის იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა (სომხეთში ბიზანტიის ექსპანსიის შესახებ იხ. ჰიუსონი, 2001: 90–91, 124–125). მკვლევრები მიუთითებენ, რომ XI ს-ის II ნახევრისთვის იქ ათამდე ბერძნული, უფრო ზუსტად, სომხურ-ქალკედონიტური, საეპისკოპოსო ცენტრი მოქმედებდა, მათ შორის, ვალაშკერტის, ანისისა და კარის (ჰიუსონი, 2001: 124–125; არუთიუნოვა-ფიდანანი, 2001: 326–329), რომლებიც „ცოტა გვიან ქართულ ეკლესიას დაუქვემდებარდნენ“ (მესხია, 1979: 256). სხვაობა ქართულ და ბერძნულ კათედრათა რიცხოვნობაში და, შესაბამისად, საზღვრებშიც, იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ჩრდილოეთ სომხეთში საქართველოს საეკლესიო გეოგრაფია განსხვავდებოდა ბერძნულისაგან; საეპისკოპოსოთა წარმოქმნის ქრონოლოგიაცა და კათედრათა ლოკალიზაციაც იმის მანიშნებელია, რომ ჩვენთვის საინტერესო არეალში ქართული საეკლესიო წესწყობილება ბერძნულისგან ან, როგორც ზოგიერთი კოლეგა იტყოდა, სომხურ-ქალკედონიტურისგან, დამოუკიდებლად ყალიბდებოდა.

ქართლის ეკლესიის გავლენა მეზობელ სომხეთზე ადრე შუა საუკუნეებიდანვე შეიმჩნევა, ათასწლეულის მიწურულს კი განსაკუთრებული სიცხადით ვლინდება როგორც კულტურულ, ისე პოლიტიკურ ცხოვრებაში. „შუშანიკის მარტვილობის“ გადათარგმნა სომხურ ენაზე, ნინოს ჯვრის თემის წამოწევა (აბულაძე, 1944: 0171–0176), აფხაზთა მთავრის, ვინმე ბერის გალაშქრება ყარსში ახლადგებული საკათედრო ტაძრის ქალკედონიტური წესით საკურთხეველად (ასოლიკი, 1864: 117–118), ჰერთა განმანათლებლის, დინარ დედოფლის დაკრძალვა სივნიეთის ცენტრალურ ტაძარში, ვაჰანავანქში (მაისურაძე, 2002: 146–161), სივნიელთა საეკლესიო დაპირისპირება სომხურ საპატრიარქოსთან, რაზეც ნართაულად მოგვითხრობენ სომეხი ავტორები (კირაკოს განძაკეცი, 1976: 80–81),<sup>2</sup> სომეხთა კათალიკოსის, ვაჰანიკ სივნიელის (965/7–969 წწ.) სარწმუნოებრივი კავშირი ქართველებთან და ხატების თაყვანისცემის შემოღება სომხურ ეკლესია-მონასტრებში (ასოლიკი, 1864: 126, ვარდანი, 2002: 114; კირაკოს განძაკეცი, 1976: 81; სტეფანოს ორბელიანი, 1864: 252–253), დემეტრე მარზპანის მართლმადიდებლობაზე მოქცევა და ჰიუნევიანის, იგივე ძელი ჭეშმარიტის, საეპისკოპოსოს დაარსება (ასოლიკი, 1864: 184–185; ბერძენიშვილი, 1979: 121), ქართული არქიტექტურული ელემენტების გაჩენა ჩანგლის ეკლესიაში (ტიერი, 1966: 73–90, ბერიძე, 1981: 186–188) — ეს ის ცალკეული ეპიზოდებია, რომლებიც წარმოაჩენს ქართული ეკლესიის წარმატებას სომეხ ბაგრატუნთა სამფლობელოებში.

X–XI საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველოსა და სომხეთის დედაქალაქებში ორი უშესანიშნავესი ეკლესია აღიმართა. ქუთაისში ღმრთისმშობლის მიძინების სახელზე აგებული საკათედრო ტაძარი ახალი პოლიტიკური ერთობის სიმბოლოს წარმოადგენდა. ბაგრატ III-მ „...აკურთხა ეკლესია ქუთათისა განგებითა დიდითა და მიუწოდომელითა. რამეთუ შემოკრიბნა მახლობელნი ყოველნი ჯელმწიფენი და კათალიკოსნი, მღვდელთ-

მოდღუარნი და ყოველთა მონასტერთა წინამძღუარნი და ყოველნი დიდებულნი ზემონი და ქუემონი, მამულისა და სამეფოსა მისისა მყოფნი და სხუათა ყოველთა საწელმწიფოთაგანი“ (მატიანე ქართლისა, 1955: 281). ანისში მთავარი ტაძრის კურთხევას მსგავსი ზარ-ზეიმი არ ახლდა (ყოველ შემთხვევაში, წყაროები არას გვეუბნებიან), თუმცა მის საქტიტორო წარწერაში მკვეთრად გამოხატული პოლიტიკური და თეოლოგიური აქცენტებია დასმული: „სომეხთა წწ [ =459, ე.ი. 1010 წ. — გ.ჭ.] წელსა... სომეხთა და ქართველთა შაჰანშაჰის გაგვიკის დიადი მეფობისას მე, კატრანიდემ, სომეხთა დედოფალმა... აღვაშენე ესე კათოლიკე (ეკლესია), რომლის საფუძველი დასდო სმბატ დიდმა. ავაგეთ სახლი ღვთისა — ახალი და ცხოველი პირმშო სულიერი და ძეგლი საუკუნო“ (ემინი, 1881: 11). ორი ტაძარი — ორი მეტოქე; როგორც ვხედავთ, ხუროთმოძღვრებაც კავკასიაში პოლიტიკური და სარწმუნოებრივი უპირატესობის დამტკიცების ინსტრუმენტად იქცა.

შიდადინასტიური ბრძოლები სომეხ ბაგრატუნთა სამეფო სახლში ქართველ მეფეებს მათ შინაურ საქმეებში ჩარევისა და სასურველი საეკლესიო პოლიტიკის წარმართვის საშუალებას აძლევდა (ასოლიკი, 1864: 130–131, არისტაკეს ლასტივერტეცი, 1974: 43–44, აბდალაძე, 1988: 230–277). ერთი მხრივ, სომხეთის მონასტრების პატრონობა (მარმაშენის 1033 წლის წარწერა), ხოლო, მეორე მხრივ — ქართულ-სომხური საეკლესიო პოზიციების დაახლოების მცდელობა (1046 წლის ღრტილას საეკლესიო კრება) ბაგრატ IV-ისა და მარიამ დედოფლის მოღვაწეობის ერთ საინტერესო მხარეს წარმოადგენს. პოლიტიკურ ინტრიგებში ჩაფლული და ბიზანტიის აგრესიის პირისპირ მდგარი სომეხთი ისევ საქართველოსთან ურთიერთობას არჩევდა და 1045 წელს „მოსცეს ანელთა ანისი ბაგრატის დედასა...“ (მატიანე ქართლისა, 1955: 299). ანისში მარიამ დედოფალი დამკვიდრდა, ხოლო ქალაქის დაცვა აბუსერ აბუსერიძეს, ივანე ერისთავს, ივანე დადიანსა და გუარამ გოდერძის ძეს დაეკისრათ (მატიანე ქართლისა, 1955: 300). მართალია, სომეხთა დედაქალაქს სულ მალე ბიზანტიელები დაეპატრონენ, მაგრამ ქართველთა ეს ხანმოკლე ბატონობაც საეკლესიო ისტორიის თვალსაზრისით

<sup>1</sup> „ყაღზევანს ზეითი“ // „ყაღზევანს ზეითი“ დამოწმებული ვაქტს დ. ბაქრაძის და თ. ჟორდანიას გამოცემებში. ი. დოლიძის მიერ გამოცემულ ტექსტში სიტყვა „ზეითი“ აკლია და არც კითხვასხვაობებშია მითითებული.

<sup>2</sup> ზოგიერთი მკვლევარი ამ ეპიზოდს იმის დასტურად მიიჩნევს, რომ სივნიეთი მართლმადიდებლობას მიემხრო (მაისურაძე, იქვე). თავის დროზე ნიკო მარიც მიუთითებდა, რომ დიოფიზიტობა სივნიეთში საქართველოდან და ალბანეთიდან ვრცელდებოდა (მარი 1905: 6).

მეტად მნიშვნელოვანი იყო — სწორედ ამ დროს აიგო ანისში პირველი ქართული ტაძარი (გივი- შვილი, 2011).<sup>3</sup>

ანისის ანალოგიით უნდა ვიფიქროთ, რომ ქართული ეკლესია გაჩნდებოდა ყარსშიც მას შემდეგ, რაც ის გიორგი II-მ აიღო და იქ შავში აზნაურები ჩააყენა (მატიანე ქართლისა, 1955: 317; დავითის ისტორიკოსი, 1955: 318). „აფხაზთა მეფის“ ბეობაში ქალაქში ეკლესიისა თუ კოშკის აგებამდე ლაპარაკი ყოფილა კარიბჭის თავზე ამოკვეთილ ქართულ წარწერაში (სილოგავა, 2001: 26-27).<sup>4</sup> ქართველი მეციხოვნენი ყარსს ექვსი წლის (1074-1080 წწ.) განმავლობაში იცავდნენ სელჩუკთა ურდოებისგან. მათ განსაკუთრებულად უნდა ეზრუნათ როგორც ხორცის, ისე სულის ხსნაზე, ანუ ესაჭიროებოდათ ეკლესია, სადაც წირვა-ლოცვა და წეს-ჩვეულებები ჩატარდებოდა არა ბერძნულად ან სომხურად, არამედ ქართულ ენაზე ქართული საეკლესიო ტრადიციის შესაბამისად.

ამრიგად, XI საუკუნეში სომხური პროვინცი-ების შემოერთებას და მათ უმთავრეს ცენტრებში ქართული გარნიზონების გამოჩენას ქართული ეკლესიების დაარსება მოჰყვა. აღსანიშნავია, რომ ზოგ შემთხვევაში, ქართული ეკლესიის წარმოქმნა წინ უსწრებდა ბერძნულისას (ანისი). როგორც ჩანს, ამ ეკლესიებიდან აღმოცენდა მოგვიანებით ქართული საეპისკოპოსო კათედრებიც.

ჩრდილოეთ სომხეთის საეპისკოპოსოები სხვადასხვა დროს იქმნებოდა. ვალაშკერტის სამწყ-სო X საუკუნეში, უფრო, მის მეორე ნახევარში, 70-80-იან წლებში ჩანს წარმოქმნილი. მისი ცენ-ტრი, სავარაუდოდ, გვიანდელი ჰასან-ყალას ად-გილას მდებარეობდა (ჭეიშვილი, 2012: 80-81). ეპარქია ბასიანსა და „ზემო ქვეყნებს“ მოიცავდა (ინგოროყვა, 1954: 68, მიტროპოლიტი ანანია, 2011: 109). დავით კურაპალატის გარდაცვალების (1001 წ.) შემდეგ ეს ტერიტორიები თითქმის ორასი წლის განმავლობაში ჯერ ბიზანტიელებს, შემდეგ თურქ-სელჩუკებს ეპყრათ და მასზე საქართველოს

3 სხვა თვალსაზრისით, ანისის ქართველთა ეკლესია დაახლ. 1000 წელსაა აშენებული (ჩელები, ჩორუპლუ, 2012: 152), რაც ნაკლებ სარწმუნოა შესაფერისი ისტორიული ფონის არარსებობის გამო.

4 მეფის სახელი დაზიანებულია, სავარაუდოდ, „გიორგის“ კითხულობენ. მას ხან გიორგი I-თან (დ. ბაქრაძე), ხან გიორგი III-თან (ვ. სილოგავა) აიგივებენ.

ეკლესიის იურისდიქცია აღარ გრცელდებოდა. ვა-ლაშკერტის სამწყსო, სავარაუდოდ, აღდგა XII-XIII სს. მიჯნაზე, როდესაც ბასიანი იქნა შემოერთებუ-ლი. XIII ს-ის 30-იან წლებში შანშე მხარგრძელმა ბაგრევანდი დაიკავა (ჟამთააღმწერელი, 1959: 212) და ეს პროვინციაც ვალაშკერტელ მღვდელმთა-ვარს დაექვემდებარა. ბასიანისა და ბაგრევანდის საეკლესიო ოლქების გაერთიანება არც სომხური სინამდვილისთვის ყოფილა უცხო (ეპისტოლეტა წიგნი, 1901: 412). შესაძლოა, ეს დამთხვევა იყო მხოლოდ; ყოველ შემთხვევაში, კარისა და ანისის სამწყსოთა საზღვრები არ ფარავდა ვანანდის (კარის) და არშარუნიქის (ანისის) სომხურ ეპარ-ქიებს.<sup>5</sup>

კარის საეპისკოპოსოში შემავალი ქვეყნების შემოერთება თამარ მეფემ დაიწყო (ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, 1959: 92; ბასილი ებოსმოძღვარი, 1959: 143-144) და ლაშა-გიორგიმ დაასრულა (ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატი-ანე, 1955: 370). კარის ციტადელის აღების შემდეგ თამარი მალე გარდაიცვალა (იბნ ალ-ასირი, 1940: 131), ამიტომ ეპარქიის შექმნა მის მემკვიდრეთა (გიორგი IV ან რუსუდანის) მოღვაწეობას უნ-და უკავშირდებოდეს. საინტერესო ჩვენება იბნ ალ-ასირს მოეპოვება: კარი „გადაიქცა ურწმუ-ნოთა სახლად, მას შემდეგ რაც ის იყო ღმერთის ერთარსობის სახლი“ (იბნ ალ-ასირი, 1940: 131; ჯაფარიძე, 1995: 162). ერთღმერთობა-უღმერ-თობა, ცხადია, სამუსლიმო-საქრისტიანოს და-პირისპირებას, ქართული სახელმწიფოსა და ქა-რთული ეკლესიის გაბატონებას გულისხმობს. კარელს, ვალაშკერტელთან ერთად, XIII ს-ის შუახანებში შედგენილ ძეგლში, „კურთხევა მი-რონისა“ ვხვდებით; ლიხთამერის ოცდათხუთმეტ მამამთავარს შორის ვალაშკერტის ეპისკოპოსს ოცდამეხუთე ადგილი ეკავა, ხოლო კარისას — ოცდამეშვიდე, შემდეგი რიგითობით: ნიქოზელი, ვალაშკერტელი, ბოლნელი, კარელი, ხარჭაშნელი, ტფილელი და ა.შ. (დოლიძე, 1965: 49).

საქართველოს სამეფომ ანისი 1199 წელს შემოიმტკიცა, მაგრამ იქ ქართული ეპარქიის შექმნა კარგა ხნით გაჭიანურდა. საყურადღებოა,

5 სომხურ საეპისკოპოსოთა საზღვრებზე ვმსჯელობ ანისის წარწერებისა და ასოლიკის მონაცემთა მიხედვით.

რომ ეტიფანე კათალიკოსის 1218 წლის განჩინე-ბას ერთვის სომეხთა ეპისკოპოსის გრიგოლისა და ქალაქის ამირას, ვაპრამის დამოწმებანი სომ-ხურ ენაზე (მარი, 1910: 1439; ჯავახიშვილი, 1953: 139; სილოგავა, 2001: 43); არსად ჩანს ანელი მწყემსმთავარი — ის არც ეკლესიებს აკურთხებს, არც მრევლსა და სასულიერო პირებს შორის წარმოქმნილი დავის განხილვაში მონაწილეობს, არც დოკუმენტს ამოწმებს ხელრთვით. საფიქ-რებელია, რომ იმ დროისთვის ქართველი ეპი-სკოპოსი ჯერ კიდევ არ იჯდა ანისში. ამბავე მიანიშნებს, თითქოს, ანელის მოუსხენლობა „კურთხევა მირონისაში“.<sup>6</sup> ჩანს, ეს საეპისკოპოსო შედარებით გვიან, შანშე მანდატურთუხუცესის (გარდ. 1262 წ.) ან სულაც, მისი მემკვიდრეებ-ის დროს შეიქმნა (შდრ. სილოგავა, 2001ა: 443 და ნადირაძე, 2012: 22).

ჩრდილოეთ სომხეთში ქართული საეპის-კოპოსოების წარმოქმნა ამ მხარეში ქართული // ქართულენოვანი მოსახლეობის ზრდის მანიშ-ნებელია. მონაპირე ერისთავთა თუ მთავართა, მათ ყმა-აზნაურთა და მოლაშქრე-მეციხოვნეებთან ერთად აქ ცხოვრობდნენ ქართველი (ან გაქარ-თველებული) გლეხები და ვაჭარ-ხელოსნები. ბუნებრივ მიგრაციებთან ერთად მიზანმიმართუ-ლი გადმოსახლებაც დასაშვებია: ქართველებისა და სომეხი დიოფიზიტების ჩასახლების პოლიტი-კას მაჰმადიანთაგან გამოსხნულ სომხეთის მიწა-წყალზე უკვე დავით კურაპალატი მისდევდა (ასოლიკი, 1864: 191). ამ მხარეებში ქართული მო-

6 ძეგლში მესამე ადგილას (კათალიკოსისა და ჭყონდილის შემდეგ) დასახლებული „დიდისა სომხეთისა მიტრაპოლიტი“ (დოლიძე, 1965: 48), ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, სწორედ ანელ ეპისკოპოსს უნდა გულისხმობდეს (ა. ლიდივი). „მირონის კურთხევა“, როგორც ცნობილია, ორი, შედარებით გვიანდელი (XVI-XVII სს.) ხელნაწერთაა მოღწეული. XVII ს-ის ნუსხაში იკითხება „სომხეთისა მიტრაპოლიტი“ (დოლიძე, 1965: 48, შენ. 1). ასე ესმის ეს ადგილი ს. კაკაბაძესაც («войдет великий митрополит сомхитский...» კაკაბაძე, 1982: 82). „დიდისა სომხეთისა მიტრაპოლიტი“ ჩვენც სომხეთის მიტროპოლიტი, ახტალელი ეპისკოპოსი ვგვონია. ანელობის საწინააღმდეგოდ შემდეგი გარემოება მეტყველებს: „სამცხე საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხაში“, სადაც მესხეთის ეპისკოპოსები ზუსტად ისეთივე თანმიმდევრობით არიან ჩამოთვლილნი, როგორც „კურთხევა მირონისა“, ანელს ცამეტ მწყემსმთავარს შორის მხოლოდ მეათე ადგილი აქვს მიკუთვნილი. ძნელი წარმოსადგენია, რომ სამცხე-საათაბაგოს საეკლესიო იერარქიაში ცვლილება მხოლოდ ანელს შეხებოდა და ისიც ამგვარი რადიკალური სახით.

სახლეობის კვალი XVII საუკუნის დასაწყისამდე შეინიშნებოდა: XVI-XVII სს. მიჯნის თურქული დოკუმენტების თანახმად, ყარამანიიდან არზრუ-მამდე თურქმანებთან და ქურთებთან ერთად ქართველებიც ცხოვრობდნენ (აბულაძე, 1993: 256, შენ. 2), ხოლო XVII ს-ის I ნახევრის თურქი ავტორებისთვის ყარსის ვილაიეთი „ქართულია“ (ქათბი ჩელები, 1978: 138). მით უფრო ძლიერად უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი ქართველობა XII-XIII სს. საამისოდ მეტყველი მოწმობაა ყარსისა და, მეტადრე, ანისის ქართული ეპიგრაფიკა (იხ. სილოგავა, 2001; თაყაიშვილი, 1991: 385-390), აგრეთვე, ტოპონიმიკა. 1392 წლის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში ჩამოთვლილია, სხვათა შორის, შირაკის რამდენიმე სოფელი: „მარ-მარაშენის თავს: სოფელი წყარომრავალი; და წი-ნუბანს სოფელი ფუქემარგი, სოფელი ველთა, სო-ფელი მთავარანგელოზისა“ (დოლიძე, 1970: 177). ტოპონიმების ქართული ხასიათი ეჭვს არ ტოვებს, რომ ანისის თემის ჩრდილოეთ კუთხეში ქართველი ან გაქართველებული დიოფიზიტები სახლობდნენ.

„მ[კუ]იდრნო ა[მ]ის ქალაქისისანო ქართველ-ნო...“ (სილოგავა, 2001: 43) — მიმართავდა ეტიფანე კათალიკოსი ანისის სამწყსოს ქართულ და სომ-ხურ-დიოფიზიტურ მოსახლეობას (ჯავახიშვილი, 1953: 139). მაშასადამე, ჩრდილოეთ სომხეთის მართლმადიდებლურ თემს თანამედროვენი „ქარ-თველებად“ მოიხსენებდნენ. საინტერესოა, რომ XII-XIII სს. ქართველი მოღვაწენი „ქართველის“ განსაზღვრისას რამდენადმე უკანა პლანზე სწევდ-ნენ რელიგიურ-კონფესიურ მომენტს, უფრო მეტად ხაზს უსმევდნენ „საქართველოს“ მკვიდრობას. ეს მკვიდრობაც გულისხმობდა არა სისხლისმიერი ნა-თესაობის პრინციპით შეკავშირებულ კოლექტივს, არამედ სრულიად გამოკვეთილ ეთნოსოციალურ ერთობას, რომელიც განსხვავდებოდა სხვა მსგა-ვსი ერთობებისგან კულტურულ-პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და ფსიქიკური წყო-ბის სპეციფიკით (მუსხელიშვილი, 1993: 373). მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ენა. აი, როგორ ახასიათებდა ეტიფანე კათალიკოსის უმცროსი თა-ნამედროვე, აბუსერიძე ტბელი ალავერდის წმინდა გიორგის ერთ მსახურს, რომელიც წარმოშობით განჯიდან იყო: „ხოლო ყრმაჲ ესე სომეხთა შორის

ზრდილობისათვის იყო ენითა ქართულისადათა მცირედ რადმე ნაკლულევანი“ (აბუსერიძე ტბელი, 1991: 263). დამახასიათებელია, რომ ავტორისთვის ეს ახალგაზრდა აღარაა „სომეხი“, რამდენადაც ის ქართულ კულტურულ-სარწმუნოებრივ ასპარეზზე მოღვაწეობს, ხოლო მისი ენა ქართულია. ამის საპირისპიროდ, XII-XIII სს. სომეხ მოძღვართათვის „ქართველი“, უპირატესად, ქალკედონიტის სინონიმი (კირაკოს განძაკეცი, 1976: 124-125), „მართლმადიდებლობა“ „ქართველთა“ ან „ბერძენთა და ქართველთა“ სარწმუნოება (ვარდანი, 2002: 157; კირაკოს განძაკეცი, 1976: 149), ხოლო მართლმადიდებლური სალოცავები „ქართველთა“ სავანეებია (კირაკოს განძაკეცი, 1976: 155). ამგვარივე თვალსაზრისი ახასიათებთ სომეხ დიოფიზიტებსაც (აბდალაძე, 2005: 61).

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულენოვანება სომეხ დიოფიზიტებისა სულაც არ ყოფილა საყოველთაო. პირუკუ, ისინი სულდგმულობდნენ მშობლიური ენით, რომელიც მათი ეროვნულ-სარწმუნოებრივი თვითშეგნების უმთავრეს ინსტრუმენტს წარმოადგენდა (ანისის სომხური ეპიგრაფიკა — მარი, 1934: 103-104), სათუთად ინახავდნენ ისტორიულ მემკვიდრეობას, საზრდოობდნენ ეროვნული ძირებით (მხედველობაში მაქვს ტიგრან ონანცის ეკლესიის მოხატულობა — იხ. ტიერი, 1977: 1, 9-11, 13).

ანისის მაგალითზე შეიძლება ითქვას, რომ ჩრდილოეთ სომხეთში მართლმადიდებლობა სწრაფად ვრცელდებოდა. 1218 წელს, ანისის შემოერთებიდან თითქმის ოცი წლის შემდეგ, იქ ჩასული ეტიფანე კათალიკოსი რამდენიმე დიოფიზიტურ ტაძარს აკურთხებს (სილოგავა, 2001: 43). შემდეგ წლებში მათი რიცხვი იზრდება. ამათგან არაერთი უწინ სომხურ მონოფიზიტურ მრევლს ეკუთვნოდა (მარი, 1934: 86). მონოფიზიტთა მოქცევა „ქართველთა სარწმუნოებაზე“ არცთუ იშვიათ მოვლენას წარმოადგენდა XII-XIII სს. (სტეფანოს ორბელიანი, 1864: 253). მონოფიზიტურ ეკლესიასთან ურთიერთობის ანალიზი სცილდება ჩვენი კვლევის ფარგლებს, მაგრამ ის კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართულ სახელმწიფოს, მაჰმადიან მფლობელთაგან თუ რუსეთის იმპერიისგან განსხვავებით, არ ხელუყვია

სომეხ მონოფიზიტთა უმთავრესი სალოცავები. ანისისა და ყარსის ისტორიულ-არქეოლოგიური და ხელოვნებათმცოდნეობითი შესწავლა კიდევ ერთხელ ცხადყოფს იმ გარემოებას, რომ საქართველოს კავკასიური სახელმწიფო არ ყოფილა კლასიკური იმპერია. ეს იყო „უნიკალური მოვლენა საერთოდ შუა საუკუნეების ისტორიაში ქრისტიანული, მაჰმადიანური და წარმართული ხალხებისა და ტომების“, მათ შორის ქართველების, სომეხი დიოფიზიტებისა და სომეხი მონოფიზიტების კულტურული და სახელმწიფოებრივი თანაცხოვრებისა (მუსხელიშვილი, სამსონაძე, დაუშვილი, 2012: 207).

XIII საუკუნის ბოლოსა და XIV საუკუნის პირველ ნახევარში ჯაყელები თავიანთ სამფლობელოებს უერთებენ ბასიანს, კარსა და ანისს (ატლასი, 2003: 32-35). როგორც ფიქრობენ, სწორედ ამით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული ვალაშკერტელის, ანელისა და კარელის მოხსენიება სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა შორის.<sup>7</sup>

მართალია, XVI საუკუნის დასაწყისში შედგენილი დოკუმენტის მიხედვით ჩრდილოეთ სომხეთის თემები კვლავ მცხეთის ტახტს ექვემდებარებოდა, მაგრამ პოლიტიკური გეოგრაფია სულ სხვაგვარი იყო: XIII საუკუნის დასასრულს საქართველომ დაკარგა აბნიკის თემი (სამხრეთ ბასიანი) და ბაგრევანდი (ჯავახიშვილი, 1982: 96), XIV საუკუნის 60-80-იან წლებს შორის — კარი (იქვე: 180-181), ხოლო 1401-1402 წწ., თემურლენგის გამანადგურებელი შემოსევების შედეგად, ქართველებმა დატოვეს ანისი, გელაქუნი და სხვა სომხური ციხე-ქალაქები (ჯავახიშვილი, 1949: 324). 1545-1550 წწ. ოსმალებმა მიიტაცეს ბასიანი (არაქსის მარცხენა სანაპირო) და ჭოროხის ხეობის უდიდესი ნაწილი; დაპყრობილი ტერიტორიები, მათ შორის, ჩრდილოეთ სომხეთის მიწები, არზრუმისა და ყარსის ვილაიეთებში გადაინაწილდა. სავარაუდოა, რომ ანისის, კარისა და ვალაშკერტის საეპისკოპოსოებმა უფრო ადრე შეწყვიტეს არსებობა, ვიდრე სამცხე-საათაბაგოს სხვა კათედრებმა (მიზეზი — სომეხთა და მაჰმადიან ტომთა ჩამოსახლება, მცირერიცხოვანი

7 ბ-მა ა. თორდიამ თავისი მოსაზრება პირად საუბარში გამოხატა.

ქართული მოსახლეობის აყრა-გადასახლება ან მოსულებთან ასიმილაცია). ნიშანდობლივია, რომ ვახუშტი ბაგრატიონი არ ასახელებს აღნიშნულ საეპისკოპოსოებს. მეცნიერი ბატონიშვილი მათ ან არ მიიჩნევს საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიებად და, შესაბამისად, არც თავის აღწერაში შეაქვს ან არ იცნობს, რადგან დიდი ხნის წინ იყვნენ გაუქმებულნი.<sup>8</sup>

კიდევ ერთ, არზრუმის, ეპარქიას ახსენებს XVI-XVIII სს. დათარიღებული დოკუმენტი,<sup>9</sup> რომლის თანახმად მეექვსე მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე ქართლის კათალიკოსისათვის, სხვა ტერიტორიებთან ერთად, „მიუციათ სამწყსოდ და ჯელქვეშ... კარი და იმისი გარეშამო, ანისი [და] იალათი ამრუმისა და საქართველოს სამღვდარს იქით ზემო საქართველო, რომელ არს სამცხე-საათაბაგო, ტაო, ფარსიანი, თორთომი, ოლთისი, ფანეკი...“. წყაროს ავტორი იქვე განმარტავს, რომ „სამწყსო არზრუმისა ეხლა ხელთ არ გვიჭირავს...“ (ჟორდანი, 1897: 453). ცნობა ფრიად საინტერესოა, რადგან არც „მირონის კურთხევითა“ და არც „მღვდელმთავართა ნუსხით“ არზრუმელი მამამთავარი ცნობილი არაა. საკითხს გარკვეულ სინათლეს ჰფენს იტალიელ მისიონერთა რელაციები. ირკვევა, რომ 1630 წელს აღმოსავლეთ საქართველოში გამოგზავნილ იოსებ ჯუდიჩესა და არქანჯელო ლამბერტის არზრუმში მრავალი ქართველი შეხვდა; ისინი ქალაქის მკვიდრნი იყვნენ და ჰყავდათ ეპისკოპოსი, რომელიც არზრუმელად იწოდებოდა (თამარაშვილი, 1902: 111). სხვა ადგილას არქანჯელო ლამბერტი განმარტავდა, რომ არზრუმის გარშემო რამდენიმე ქართული სოფელი არსებობდა და ამის მიზეზად იმას ასახელებდა, რომ ეს ქალაქი უწინ ქართველ მეფეებს ეკუთვნოდა (იქვე: 111, შენ. 8). საინტერესოა, რომ ლამბერტი არზრუმელის გარდა, სამცხე-საათ-

8 იოანე ბაგრატიონი იცნობს ვალაშკერტელს, მაგრამ არ ასახელებს ანელსა და კარელს; ჩამოთვლის სხვა წყაროებით უცნობ ხახულელსა და კლარჯულს, სამაგიეროდ არ იხსენიებს დადაშნელსა და ერუშნელს, (იოანე ბაგრატიონი, 1986: 83-84). ხომ არ არის ეს გარემოება იმის არაპირდაპირი მითითება, რომ ვახუშტი და იოანე ბატონიშვილები არ იცნობდნენ „ოფიციალურ“ ნუსხას? ვახუშტი ბატონიშვილთან დაკავშირებით ამგვარი ეჭვი გამოთქვა ა. თორდიამ (პირად საუბარში გამოარბული მოსაზრება).

9 1590-1599 წწ. — ს. კაკაბაძე, 1638 წ. — თ. ჟორდანი, 1724 წ. — მ. ბროსე (იხ. კაკაბაძე, 1967: 165-166; ჟორდანი, 1897: 453).

აბაგოს სხვა ეპისკოპოსებსაც ასახელებს (თუმცა, მისი ნუსხა მეტად არეულია), მათ შორის ქარელსა (ე.ი. კარელს) და ანელს, მაგრამ არ ახსენებს ვალაშკერტელს (თამარაშვილი, 1995: 469-470). ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ვალაშკერტის ეპარქიის ცენტრმა ვალაშკერტ-ჰასან-ყალადან არზრუმში გადაინაცვლა, მით უფრო, რომ ეს სამწყსო „იალათი არზრუმისას“ ნაწილად ითვლებოდა?<sup>10</sup>

ჩრდილოეთ სომხეთში ქართულ საეკლესიო წეს-წყობილებასთან დაკავშირებით სხვა კითხვებიც არსებობს: რომელი თემები შედიოდა სვეტიცხოვლის (საკათალიკოსოს) სამამულე მფლობელობაში? ვის ექვემდებარებოდნენ სხვადასხვა პროვინციაში არსებული მართლმადიდებლური მონასტრები (კოშისა და თეჟარუქის ქართული ეპიგრაფიკა არამხოლოდ ქართული საძმოს, არამედ ქართული // ქართულენოვანი მრევლის არსებობასაც გვაფიქრებინებს — წარწერებისა და მათი ერთ-ერთი ინტერპრეტაციის შესახებ (იხ. მურადიანი, 1977: 98-131)? მოქმედებდა თუ არა ქართული ეკლესიები დვინსა და ბიჭინისში, რომლებიც „ქართლის კათალიკოსზე უფრო მართლმადიდებლის“, ივანე მხარგრძელისა და მისი მემკვიდრეების რეზიდენციები იყო? — კითხვებზე პასუხის გაცემა მომავალი კვლევის საქმეა.

დასასრულს, მინდა შევეხო სომხურ მწერლობაში შემონახულ თქმულებას წმინდა ნინოს (მცხეთის), იგივე ვანანდის, ჯვრის შესახებ. სამეცნიერო ლიტერატურაში გარკვეულია, რომ გადმოცემა ეხება არა ჯვარი ვაზისას, არამედ ქართველთა განმანათლებლის მიერ აღმართულ ერთ-ერთ ჯვარს თუ მის ნაწილს (ასათიანი, 2003: 34-45).

ჯვრის ისტორია ამგვარია: შუშანიკის სანახავად მისულმა ბერმა ანდრეასმა დედოფლისა და მისი მამლის, ჯოჯიკის დახმარებით საქართველოდან წაიღო წმინდა ნინოს ჯვარი, რომელიც გადაიღალა „მღვმესა ერთსა მთისა მის სპერისასა“. ეს ამბავი შეუტყვია ვარდან მამიკონიანის ძმის-

10 არზრუმის მოხარკეობისა (ისტორიანი და აზმანი, კირაკოს განძაკეცი) და XIII ს-ის I მეოთხედის საქართველო-არზრუმ-ტრაპიზონის პოლიტიკურ ურთიერთობათა გათვალისწინებით (იხ. ალ-ასირი, 1940: 150, 160; ჯაფარიძე, 1995: 180-182; ბრაიერი, უინფილდი, 1985: 353-354) დასაშვებია, რომ ამირას არზრუმში ქართული ეკლესიის შენეგლობის ნება დაერთო.

წულს, გრიგოლს. „ამას ეპყრა ციხე იგი კაპუტ და წყალი ერასხისად, კაღძევანი, კარი და ბასიანი“. მან მოიპოვა ჯვარი და დაავანა იგი „ციხესა მას კაპუტისასა მრავალთა დღეთა. და მერმე წარიღეს ვანანდს, და ადგილსა მას, სადა იგი დადევს წმიდად ჯუარი, უწოდეს ჯუარისა სავანძ“. იქიდან ყარსში გადაუბრძანებიათ; XI ს-ის მიწურულს კი, ყარსის ეპისკოპოსისა და ხუცესის უწესო საქციელის გამო, ჩუმად გადაუტანიათ ანისში. მონღოლთა შემოსევების დროს ჯვარი უკვალოდ გაქრა ქალაქიდან (სვინანქსარი, 1978: 132-135).

თხრობა მომდინარეობს IX საუკუნის მეორე ნახევრის ავტორისგან, აარონ ვანანდელისგან. სწორედ მას უთარგმნია ქართულიდან სომხურად „შუშანიკის მარტვილობა“ და მისთვის მცხეთის ჯვრის თავგადასავალიც დაურთავს. ეს ისტორია აარონ ვანანდელთან 912 წლამდე მოდის. ყარსისა და ანისის ეპიზოდები მოგვიანებითაა დართული (აბულაძე, 1944: 0171-0176). მთელ ისტორიას კარგად იცნობდა ვარდანი (ვარდანი, 2002: 132-133). ამ ტიპის ნაწარმოების გაჩენა მონოფიზიტ კლერიკალთა წრეში საყურადღებო ფაქტია იმ ქართულ-სომხურ საეკლესიო-კულტურული კონტაქტების გასა-აზრებლად, რომლებიც ტაო-ბასიან-ვანანდში ხორციელდებოდა. ჩემთვის, ამჟერად, ნაწარმოების გეოგრაფიაა საინტერესო. კერძოდ, წმინდა ნინოს ჯვრის მიერ ის არეალია — ბასიანი, კარი, ანისი — მოხაზული, სადაც მოგვიანებით ქართული სა-ეპისკოპოსოები შეიქმნა. ცხადია, XIII საუკუნის ისტორიკოსის თხრობაზე თანადროულ ვითარებას შეეძლო მოეხდინა გავლენა, მაგრამ IX საუკუნის მიწურულისა და X საუკუნის დასაწყისის სომეხი მონოფიზიტი მოღვაწე ძნელად თუ წარმოიდგენდა, რომ მის სამშობლოში ოდესმე ქართული მართლ-მადიდებლური ეპარქიები შეიქმნებოდა. ჭეშმარიტად, „გამოუკულებელ არიან გზანი“ უფლისა (რომ. 11. 33).

## ლიტერატურა:

- აბდალაძე ა.**  
1988. ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში, თბილისი: „მეცნიერება“  
2005. სომხურ ხელნაწერთა X-XIII საუკუნეების ანდერძ-მინაწერების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი: „არტანუჯი“
- აბულაძე ი.**  
1944. ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X სს-ში : გამოკვლევა და ტექსტები, თბილისი: საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა
- აბულაძე ც.**  
1993. საქართველოსა და მისი პოლიტიკური წარმონაქმნების სახელწოდებანი ოსმალურ წერილობით წყაროებში (კრებ. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბილისი: „მეცნიერება“: 255-285)
- აბუსერიძე ტბელი**  
1991. სასწაულნი წმიდისა მთავარმოწამისა გიორგისნი (წგნ. წმინდა გიორგი ძველ ქართულ მწერლობაში, შეადგინა, გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და კომენტარები დაურთო ე. გაბიძაშვილმა, თბილისი: 255-268)
- არისტაკეს ლასტივერტეცი**  
1974. ისტორია, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი: „მეცნიერება“
- არუთიონთვა-ფიდანანი ვ.**  
2001. Армяне-халкидониты (Православная Энциклопедия, т. III, Москва: 326-329)
- ასათიანი ქ.**  
2003. ვაზის ჯვრის ისტორიიდან („საქართველოს სიძველენი“, № 4-5, თბილისი: გვ. 34-45)
- ასოლიკი**  
1864. Всеобщая История Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, переведена с армянского и объяснена Н. Эминим, Москва
- ატლასი**  
2003. საქართველოს ისტორიის ატლასი, დ. მუსხელიშვილის რედაქციით, თბილისი: „კარტოგრაფი“
- ბასილი ეზოსმოდვარი**  
1959. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი („ქართლის ცხოვრება“, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“: 115-150)
- ბერიძე ვ.**  
1981. Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тбилиси: «Мециереба»
- ბერძენიშვილი დ.**  
1979. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი, ნაკვ., I, თბილისი: „მეცნიერება“
- ბრაიერი ა., უინფილდი დ.**  
1985. The Byzantine monuments and topography of the Pontos., Volume one, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C.
- გივიაშვილი ი.**  
2011. Meeting of two traditions: sculptures of the Georgian church in Armenian Ani — Conference Figure and Ornament: aesthetics, art and architecture in the Caucasian region from 400 to 1650. Tbilisi
- დავითის ისტორიკოსი**  
1955. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი („ქართლის ცხოვრება“, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი: „სახელგამი“: 318-364)
- დოლიძე ი.**  
1965. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, საერო საკანონმდებლო ძეგლები (IX-XIX სს.), თბილისი: „მეცნიერება“  
1970. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), თბილისი: „მეცნიერება“
- ემინი ნ.**  
1881. Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, Москва
- ეპისტოლეა წიგნი**  
1901. Գիրք թղթոց. Թխվիլիս
- ვარდანი**  
2002. მსოფლიო ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნ. შოშიაშვილმა და ე. კვაჭანტირაძემ, თბილისი: „არტანუჯი“
- თამარაშვილი მ.**  
1902. ისტორია კათოლიკოსისა ქართველთა შორის, ტფილისი  
1995. ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე, თბილისი: „კანდელი“
- თაყაიშვილი ე.**  
1991. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და სოფელ ჩანგლში 1907 წელს (წგნ. დაბრუნება, თბილისი: „მეცნიერება“: 207-390)
- იბნ ალ-ასირი**  
1940. Тарих-ал-камыш, Баку: Изд-во АзФАН

23. **ინგოროცვა პ.**  
1954. გიორგი მერჩულე, თბილისი: „საბჭოთა მწერალი“
24. **იოანე ბაგრატიონი**  
1986. ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. ბელოშვილმა, თბილისი: „მეცნიერება“
25. **ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი**  
1959. „ქართლის ცხოვრება“, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“: 1-114
26. **კაკაბაძე ს.**  
1967. Грузинские документы института народов Азии АН СССР, Москва: «Наука»  
1982. Грузинские документы IX-XV вв. в собрании ленинградского Института Востоковедения АН СССР, Москва: «Наука»
27. **კირაკოს განძაკეცი**  
1976. История Армении, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларяна, Москва: «Наука»
28. **ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრე**  
1955. „ქართლის ცხოვრება“, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი: „სახელგამი“: 365-371
29. **მაისურაძე გ.**  
2002 ნარკვევები საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიიდან IV-XII სს-ში, თბილისი: „მეცნიერება“
30. **მარი ნ.**  
1905. Аркаунъ, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, СПб.  
1910. Надпись Епифания, католикоса Грузии
- (Известия Императорской Академии Наук, СПб: 1433-1442).  
1934. Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища, Ленинград-Москва: Государственное социально-экономическое издательство
31. **მატიანე ქართლისა**  
1955. „ქართლის ცხოვრება“, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი: „სახელგამი“: 249-317
32. **მესხია შ.**  
1979. საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
33. **მიტროპოლიტი ანანია (ვაფარიძე)**  
2011. იბერიის თემის ქართული სამამამთავრო (ლაზიკის ეპარქიის საზღვრების ზრდა იბერიის თემის დაარსების შემდეგ) (საისტორიო-სამეცნიერო ჟურნალი „სვეტიცხოველი“, № 2: 104-137 [www.sveticxovelijournal.ge](http://www.sveticxovelijournal.ge))
34. **მურადიანი პ.**  
1977. Հայաստանի վրացերեն արձանագրություններ, Երեվան: Երեվանի համալսարանի հրատարակչություն
35. **მუსხელიშვილი დ.**  
1993. ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისათვის (კრებ. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბილისი: „მეცნიერება“: 337-377)
36. **მუსხელიშვილი დ., სამსონაძე მ., დაუშვილი ა.**  
2012. საქართველოს ისტორია, თბილისი: „გუმბათი“

37. **ნადირაძე ე.**  
2012. ანისი (წგნ. კავკასია ქართულ წყაროებში: უცხო სახელმწიფოები, ტომები, ისტორიული პირები. ენციკლოპედიური ლექსიკონი, თბილისი: „ფაფორიტი“: 21-24)
38. **ჟამთააღმწერელი**  
1959. „ქართლის ცხოვრება“, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“: 151-325
39. **ჟორდანიას თ.**  
1897. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, II, ტფილისი
40. **სვინანქსარი**  
1978. შუშანიკის მარტვილობის სვინანქსარული რედაქცია (წგნ. იაკობ ცურტაველი მარტვილობაი შუშანიკისი, ქართული და სომხური ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა, ვარიანტები, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ილია აბულაძემ, სტერეოტიპული გამოცემა, თბილისი: „მეცნიერება“: 132-135)
41. **სილოგავა ვ.**  
2001. ანისის და ყარსის ქართული ეპიგრაფიკა (კრებ. ახალციხე-ყარსი, ახალციხე: 13-49)  
2001a. Анисская епархия (Православная Энциклопедия, т. II, Москва: 443-444)
42. **სტეფანოს ორბელიანი**  
1864. Histoire de la Siounie. Traduite de l'armenien par M. Brosset. Saint-Petersbourg
43. **ტიერი ჟ-მ.**  
1966. A propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars (Turquie) (Revue des etudes arméniennes. Nouvelle série. Vol. 3: 73-90)
44. **ტიერი ნ.**  
1977. Роспись церкви Св. Григория Тиграна
- Хоненца в Ани (1215) (ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო სიმპოზიუმი, თბილისი: „მეცნიერება“: ცალკე ამონაბეჭდი).
45. **ქათბი ჩელები**  
1978. ქათბი ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ, თბილისი: „მეცნიერება“
46. **ჩელები ფ., ჩორუქლი თ.**  
2012. Gürcü kilisesi taş plâstiginde üslup özellikleri açısından bir deneme (II საერთაშორისო კონფერენცია „ტაო-კლარჯეთი“, მოხსენებათა თემისები, თბილისი-ბათუმი: 152)
47. **ჭეიშვილი გ.**  
2012. ვალაშკერტის საეპისკოპოსოს (II საერთაშორისო კონფერენცია „ტაო-კლარჯეთი“, მოხსენებათა თემისები, თბილისი-ბათუმი: 80-81)
48. **ჯავახიშვილი ივ.**  
1949. ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი: თსუ გამომცემლობა  
1953. სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX-XIII საუკუნეებში (წგნ. ქართველი ერის ისტორია, V, თბილისი: თსუ გამომცემლობა: 133-166)  
1982. ქართველი ერის ისტორია, III, თბ. III, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
49. **ჯაფარიძე გ.**  
1995. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XI-XIII სს-ის პირველ მესამედში, თბილისი: „მეცნიერება“
50. **ჰიუსონი რ.**  
2001. Armenia: A Historical Atlas, Chicago and London: The University of Chicago Press

